

PROTEST-, STRATEGISCH EN OPRECHT STEMMEN

Observaties naar aanleiding van de verkiezingen in 1994

C. van der Eijk

Voor Nederlandse begrippen was 1994 een druk verkiezingsjaar. Op 2 maart waren er verkiezingen voor de gemeenteraden, op 3 mei voor de Tweede Kamer, en op 9 juni voor de Nederlandse afgevaardigden in het Europees Parlement. In dit korte artikel wil ik laten zien dat de uitslag van verkiezingen niet alleen afhangt van de inhoudelijke voorkeuren die kiezers voor de deelnemende partijen hebben. Hiernaast speelt namelijk nog een ander aspect een rol, te weten de strategische mogelijkheden of onmogelijkheden die een verkiezing kiezers biedt om invloed te hebben op de partijen en politici die daadwerkelijk beleid maken. Deze mogelijkheden waren in de drie verkiezingen van 1994 steeds anders, wat mede de verschillen tussen hun uitslagen verklaart.

1. Vergelijkbaarheid van de verschillende verkiezingen

Zijn de verschillende verkiezingen vergelijkbaar? In dit betoog baseer ik mij op een vergelijking van de uitslagen van de gemeenteraads-, Tweede-Kamer- en Europese verkiezingen. Men zou hiertegen bezwaar kunnen maken door te stellen dat deze verkiezingen niet zinvol met elkaar vergeleken kunnen worden. Een eerste argument in dit verband zou kunnen zijn dat het hier gaat om verkiezingen voor geheel verschillende vertegenwoordigende lichamen. Het zijn niet dezelfde problemen waar in de gemeentelijke, de landelijke of de Europese arena beslissingen over moeten worden genomen. Daarom zullen kiezers hun keuze bij elk van deze verkiezingen op andere zaken baseren, en dus zijn de uitslagen niet onderling vergelijkbaar. Dit te negeren zou leiden tot het vergelijken van appels met peren of wellicht nog erger. Ik denk dat deze tegenwerping niet, of maar zeer ten dele terecht is. Ik zou hierbij natuurlijk kunnen wijzen op het bij media en partijen ingeburgerde gebruik om wel degelijk uitslagen van verschillende verkiezingen onderling te vergelijken, maar daarmee kan uiteraard de zinvolheid van dit gebruik nog niet worden aangetoond.

Dat verkiezingen voor verschillende vertegenwoordigende lichamen wèl onderling kunnen worden vergeleken, is het gevolg van de grote mate van

nationalisering bij lokale, regionale en Europese verkiezingen. Kort gezegd komt dit erop neer dat de nationale - Haagse - politieke arena tijdens verkiezingen zodanig overheerst, dat meer specifieke lokale, regionale of Europese zaken niet of amper de gelegenheid hebben zich te manifesteren. Deze andere verkiezingen zijn daarmee zogenaamde 'tweederangs nationale verkiezingen' geworden. Dat zo'n - vrijwel volkomen - nationalisering bij Europese en provinciale verkiezingen bestaat, is bekend.¹

De mate van nationalisering van gemeentelijke verkiezingen is minder onderzocht, maar toch ga ik er hier van uit dat deze zeer aanzienlijk is. Wie op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen het televisieprogramma met de uitslagen volgt, wordt getroffen door de overweldigende mate waarin de electorale ontwikkelingen op nationaal niveau voor de verschillende partijen op lokaal niveau worden herhaald. De weinige uitzonderingen op de nationale ontwikkelingen worden dan ook breed uitgemeten, maar dat doet aan hun uitzonderlijk karakter niets af. Dat is ook niet zo vreemd. Om te beginnen zijn het - op enkele uitzonderingen na, maar daarover hieronder meer - voornamelijk nationale politieke partijen die bij gemeenteraadsverkiezingen om de stemmen strijden. Daarbij komt dat vrijwel alle gemeenten afspiegelingscolleges kennen, dat wil zeggen dat deze zo goed mogelijk een afspiegeling vormen van de diversiteit aan en krachtsverhoudingen tussen partijen in de raad. Zogenaamde programcolleges, die gebaseerd zijn op een politiek programma dat door een meerderheid in de raad wordt gesteund en waartegen de rest oppositie voert, zijn uiterst zeldzaam. Afspiegelingscolleges voorkomen in grote mate dat collegepartijen zich bij gemeenteraadsverkiezingen op lokale problemen en issues profileren: zij dragen immers alle op gelijke wijze medeverantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid. Ten slotte is de nieuwsvoorziening via dagbladen en televisie, op basis waarvan burgers zich over politiek informeren, in overweldigende mate nationaal en niet lokaal georiënteerd. Al deze factoren dragen ertoe bij dat ook gemeenteraadsverkiezingen tot op zeer grote hoogte tweederangs nationale verkiezingen zijn, en dus zinvol vergeleken kunnen worden met verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Een geheel ander bezwaar dat gemaakt zou kunnen worden tegen de hierna te ondernemen vergelijking van de uitslagen van de drie verkiezingen uit 1994 heeft te maken met het verschil in het aanbod van partijen waaruit bij elk van de verkiezingen kon worden gekozen. Het stembiljet voor de Tweede-Kamerverkiezing bevatte zoveel lijsten (meer dan 25), dat het in volledig uitgevouwen toestand meestal niet paste op het schrijfbild in het stembokje. Het stembiljet voor de Europese verkiezingen daarentegen was bescheiden van omvang en bevatte een twaalftal lijsten.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen varieerde uiteraard per gemeente het aanbod waaruit kon worden gekozen. In veel gemeenten bestond een lokale lijst - vaak al met een lange en respectabele staat van dienst -, die zich niet zonder meer laat vergelijken met de bekende landelijke partijen. In veel ge-

meenten deden landelijke partijen òf niet mee, òf in de vorm van lokale combinaties waarvan het niet eenvoudig is aan te geven welk deel van hun stemmen aan de samenstellende delen moet worden toegerekend. Zo deed D66 in 'slechts' 357 gemeenten (van de 637 Nederlandse gemeenten, waarvan in 622 gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden) onder eigen naam mee, maar maakte de partij in een groot aantal gevallen deel uit van lokale progressieve combinaties, of van gezamenlijk met de PvdA en/of GroenLinks gepresenteerde lijsten. Iets dergelijks geldt voor andere landelijke partijen, met name de kleinere. Sommige landelijke partijen deden, uitsluitend onder eigen naam, slechts in een klein aantal gemeenten mee aan de gemeenteraadsverkiezingen; de SP in 52 gemeenten, de CD in 43 en CP'86 in 18.

Het is zonder meer waar dat door deze verschillen vergelijkingen tussen de verschillende verkiezingen worden bemoeilijkt. Daar kan op twee manieren wat aan worden gedaan. De ene mogelijkheid is om te proberen te schatten wat de uitslag zou zijn geweest als bijvoorbeeld alleen de landelijke partijen aan gemeentelijke verkiezingen zouden deelnemen.² De tweede mogelijkheid is om vergelijkingen van uitslagen voor bepaalde partijen alleen te baseren op die gemeenten waar de betreffende partij steeds onder de eigen naam op het stembiljet stond. Ik zal hier van deze tweede mogelijkheid gebruik maken, zowel omdat zij eenvoudiger is, als omdat zij minder aannames vereist om te worden toegepast.³

2. Visies op tweederangs landelijke verkiezingen

Hierboven heb ik betoogd dat zowel de gemeenteraads- als de Europese verkiezingen van 1994 tweederangs landelijke verkiezingen zijn. Wat houdt dat in? Volgens Reif, die het begrip als eerste heeft gebruikt, hebben tweederangs landelijke verkiezingen weliswaar formeel betrekking op lokale, regionale of Europese vertegenwoordigende lichamen, maar worden zij door partijen, media en kiezers ervaren als landelijke politieke krachtmetingen, met als voornaamste verschil ten opzichte van kamerverkiezingen dat er minder 'op het spel' staat. Dat laatste is zo omdat er geen direct verband bestaat tussen de uitslag van tweederangs verkiezingen en de verdeling van regeringsmacht; dit in tegenstelling tot normale parlementaire verkiezingen. Dit verschil in belang leidt er toe dat kiezers zich in tweederangs verkiezingen anders gedragen dan in echte parlementaire verkiezingen. Zo leidt het geringere belang tot een geringere bereidheid om te gaan stemmen, en zal de opkomst bij tweederangsverkiezingen dus relatief laag zijn. Als men ondanks het geringere belang toch gaat stemmen, komt men soms ook tot een andere keuze. Bij echte parlementsverkiezingen weet men immers dat het niet alleen gaat om de samenstelling van het parlement, maar ook om de daaropvolgende vorming van een regering. Als kiezers hiermee rekening willen houden, moeten zij verschillende zaken tegelijkertijd in beschouwing nemen. Ener-

zijds de voorkeur die zij, op wat voor gronden dan ook, voor de verschillende partijen hebben, en anderzijds de kans dat die partijen deel zullen uitmaken van een regering. Als de partij waarop men eigenlijk het liefst zou stemmen weinig kans heeft om deel uit te maken van een regeringscoalitie, brengt dit sommige kiezers ertoe hun stem uit te brengen op een andere partij waarvoor zij ook een zekere (zij het een geringere) voorkeur hebben, maar waarvan de kans op regeringsdeelname veel groter wordt geschat. Dit wordt wel aangeduid als strategisch stemgedrag. Bij tweederangs verkiezingen, waar geen directe relatie bestaat met de regeringssamenstelling, ontbreken de omstandigheden die tot strategisch stemmen aanleiding kunnen geven, en blijft er voor kiezers - volgens Reif - weinig anders over dan 'oprecht' te stemmen, dat wil in dit geval zeggen: zonder rekening te houden met wat men als uitslag verwacht. Reif en Schmitt noemen dit *voting with the heart*, dit in tegenstelling tot het strategische *voting with the head*.⁴

Het onderscheid tussen strategisch en oprecht stemmen bij respectievelijk eerste- en tweederangs nationale verkiezingen is in een groot aantal gevallen zinvol gebleken ter verklaring van verschillen in uitslag tussen beide soorten verkiezingen. Een uitgebreide studie van uitslagen bij Europese verkiezingen - tweederangs verkiezingen in alle lidstaten van de Europese Unie - suggereert echter dat er soms wel degelijk strategische overwegingen bij het stemmen in tweederangs verkiezingen bestaan, zij het van een andere soort dan de hierboven aangeduide overweging, waar vooral grote, potentiële regeringspartijen baat bij hebben.⁵ Het lijkt dat ten minste twee verschillende situaties moeten worden onderscheiden: tweederangs verkiezingen die tamelijk kort na een eersterangs verkiezing plaatsvinden, en tweederangs verkiezingen die tamelijk kort vóór een eersterangs verkiezing plaatsvinden. Het eerste type tweederangs verkiezing wordt gekenmerkt door een grote mate van irrelevantie, waarin het door Reif en Schmitt verwachte oprechte stemmen zal plaatsvinden. Vrijwel ongeacht wat de uitslag van een tweederangsverkiezing is, vlak na de uitslag van een echt belangrijke verkiezing zal vrijwel niemand er consequenties aan verbinden. Voorzover partijen behoefte hebben aan een inschatting van elkaars electorale kracht, ontlenen zij die aan de recente eersterangs verkiezing die, vanwege het grotere belang ervan, een betere indicatie daarvan geeft.

Als echter een eersterangs verkiezing in het verschiet ligt, is de situatie anders. In het algemeen ligt de vorige eersterangs verkiezing dan al wat verder in het verleden, waardoor de uitslag daarvan geen adequate indicatie meer is van de inmiddels mogelijk veranderde electorale krachtsverhoudingen. Ondanks de wijdverbreide beschikbaarheid van opiniepeilingen vertonen partijen in zo'n situatie een grote belangstelling voor een 'echtere' indicatie van wat hun bij de aanstaande verkiezingen mogelijk te wachten staat, en juist een tweederangs verkiezing lijkt nu zo'n realistischer indicatie te leveren. De situatie waarmee kiezers nu worden geconfronteerd is er een waar in directe zin geen consequenties uit voortvloeien voor wie regerings-

macht verwerft, maar waar partijen en politici desalniettemin grote belangstelling hebben voor de uitslag. Zij kunnen in de aanloop naar de aanstaande eersterangsverkiezing mogelijk nog rekening houden met de inzichten die zij aan de uitslag van de tweederangs 'proef'-verkiezing ontleen.

Deze belangstelling van partijen en politici weerspiegelt zich in de media en kan kiezers dan ook moeilijk ontgaan. De combinatie van geringe directe betekenis gekoppeld aan grote aandacht is optimaal om, indien men ontevreden is over het gevoerde beleid of over de bestaande situatie, daartegen een protest te laten horen. De bestaande aandacht garandeert dat dergelijke protesten worden opgevangen, en de schijnbare politieke vrijblijvendheid van tweederangs verkiezingen (het gebrek aan consequenties voor de toedeling van regeringsmacht) vergemakkelijkt het uitbrengen van proteststemmen. Het gaat dan om het stemmen op partijen waaraan men zijn stem niet zou toevertrouwen als het er om gaat wie het land moet regeren, en waarvoor men ook geen bijzondere voorkeur heeft. Men verwacht van deze stem echter dat zij door politici en partijen worden opgevat als uitingen van ernstige ontevredenheid. Dit is uiteraard ook een vorm van strategisch stemmen, die niet zozeer overeenkomt met wat Reif en Schmitt *voting with the head* noemden, maar meer met wat in de sfeer van voetbalvandalisme zou kunnen worden bestempeld als *voting with the boot*.

Of de situatie bij een tweederangs verkiezing vooral bevorderlijk is voor 'oprecht stemmen' dan wel voor 'protest stemmen', hangt er volgens Oppenhuis, Van der Eijk en Franklin vooral van af of deze vlak voor, dan wel vlak na een eersterangs verkiezing plaatsvindt.⁶ De trits verkiezingen die in Nederland in het voorjaar van 1994 plaatsvond, vormt een vrijwel ideale context om deze verwachtingen empirisch te toetsen. De gemeenteraadsverkiezingen zijn immers tweederangs verkiezingen vlak voor een eersterangs verkiezing (die voor de Tweede Kamer) en de Europese verkiezing is een tweederangs verkiezing vlak er na.

3. Verwachtingen en uitwerking

Gegeven de bovenvermelde interpretaties van de strategische mogelijkheden die de verschillende verkiezingen aan kiezers zouden bieden, kunnen enkele concrete verwachtingen worden afgeleid ten aanzien van de verkiezingen van 1994.

3.1 Opkomst

Verschillen in politiek gewicht van en variatie in aandacht voor verkiezingen vertalen zich in verschillen in opkomst. Anders gezegd, de gemeenteraadsverkiezingen zouden een relatief hoge opkomst te zien moeten geven, de Europese een relatief lage, maar beide een aanmerkelijk lagere dan de tussenliggende Tweede-Kamerverkiezing, de enige die een verkiezing van de eerste

orde is. Het probleem is natuurlijk wat nu precies een relatief hoge of lage opkomst is, maar op zijn minst zou een vergelijking met eerdere soortgelijke verkiezingen kunnen worden getrokken. Zo'n vergelijking laat dan zien dat bij de gemeenteraadsverkiezingen inderdaad een relatief hoge opkomst werd bereikt: ruim 3% hoger dan bij de gemeentelijke verkiezingen van 1990. Bij de Europese verkiezingen vertaalt zich het gebrek aan gepercipieerd belang van deze verkiezingen, in combinatie met het vrijwel totale gebrek aan belangstelling ervoor bij partijen en media, in een ongekend lage opkomst van nog geen 36%, vergeleken met ruim 47% bij de vorige Europese verkiezingen in 1989. Wellicht zijn er andere verklaringen voor deze opkomstverschillen dan de hierboven geschetste, maar vooralsnog bieden de verkiezingen van 1994 geen falsificatie van de geschetste verwachtingen.

3.2 Proteststemmen

De hierboven geschetste theoretische interpretatie van de omstandigheden die bij uitstek tot proteststemmen, strategische stemmen en oprechte stemmen zouden leiden, laat zich evenzeer toetsen aan de hand van de drie verkiezingen van 1994. Dat vereist echter allereerst dat wordt aangegeven welke partijen als geschikte ontvangers van proteststemmen worden beschouwd. Eigenlijk zijn er maar twee partijen die in alle drie verkiezingen meededen en die zich in de analyse hiervoor lenen: de Centrumdemocraten (CD) en de Socialistische Partij (SP). Stemmen op deze partijen beschouw ik dan ook als mogelijke proteststemmen.

De verwachting die uit het hierboven vermelde is af te leiden, behelst dat het aantal proteststemmen het grootst zal zijn bij de gemeenteraadsverkiezing (tweederangs verkiezing vlak voor een eersterangs verkiezing). Bij de Tweede-Kamerverkiezing is het minder aantrekkelijk een proteststem af te geven, omdat dat geen direct effect heeft op de onderlinge krachtsverhoudingen van partijen die mogelijk bij de regeringsvorming betrokken raken. Aan de andere kant levert een Tweede-Kamerverkiezing wel voldoende aandacht op voor de uitslag om eventuele proteststemmen te laten doorklinken en mogelijk een indirect effect te laten hebben op het beleid en de opstelling van andere partijen. Bij de Europese verkiezingen echter blijft de kiezers niet veel anders over dan oprecht te stemmen, aangezien de timing deze verkiezingen tot een soort 'wegwerp'-gebeurtenis maakte, zonder directe betekenis voor de politieke machtsverdeling in Nederland, en zonder enige nieuwswaarde na de kamerverkiezing van vier weken daarvoor. Voorzover de CD en de SP inderdaad proteststemmen trekken, valt dus te verwachten dat hun aanhang het geringst zal zijn in deze Europese verkiezing.

Bij de vergelijking van de behaalde stemmen in de drie verkiezingen moet rekening worden gehouden met de in het begin van dit artikel genoemde problemen die het gevolg zijn van het feit dat deze partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen niet in alle gemeenten meededen. In absolute aantallen

stemmen (afgerond op duizendtallen) gaat het aantal stemmen voor de CD van 159 in maart naar 220 in mei en naar 43 in juni. Voor de SP zijn de overeenkomstige getallen 145, 119 en 55. Maar als omwille van vergelijkbaarheid alleen gekeken wordt naar de gemeenten waarin CD en SP in maart aan de verkiezingen meededen, dan wordt het beeld veel scherper: de ontwikkeling van de CD gaat dan van 159 in maart terug naar 96 in mei en 20 in juni. Voor de SP zijn de overeenkomstige aantallen 145, 74 en 33.

Tegen deze vergelijking in absolute stemmenaantallen kan het bezwaar worden aangevoerd dat geen rekening wordt gehouden met de eerder vermelde verschillen in opkomst tussen de drie verkiezingen. Als die verschillen wel worden verdisconteerd, behaalt de CD in de 43 gemeenten waar zij bij alle drie verkiezingen op het stembiljet stond, respectievelijk 6,6%, 3,4% en 1,6% van de uitgebrachte geldige stemmen. Voor de SP is dit in de 52 gemeenten waar zij alle drie keer meedeed 5,9%, 2,5% en 2,5%. Het patroon van behaalde stemmen, zowel in absolute als in relatieve aantallen, beantwoordt volkomen aan de hierboven geschetste verwachtingen.

4. Alternatieve verklaringen

In dit artikel zijn eerste- en tweederangs verkiezingen met elkaar vergeleken. Bij de tweederangs verkiezingen is daarnaast nog een onderscheid gemaakt naar hun timing ten opzichte van eersterangs verkiezingen. Gesteld is dat de op deze wijze onderscheiden soorten verkiezingen elk een andere context bieden, contexten die verschillen in de mate waarin zij het uitbrengen van proteststemmen, strategische stemmen en oprechte stemmen stimuleren. De theoretisch afgeleide empirische verwachtingen over de verschillen in opkomst en in proteststemmen bij deze drie verkiezingen komen overeen met wat de uitslagen van deze verkiezingen laten zien. De uitslagen ondersteunen daarmee de relevantie van het 'contextualiseren' van verkiezingen in termen van de mogelijkheden tot diverse vormen van strategisch stemgedrag die zij kiezers bieden.

Men zou zich echter kunnen afvragen of de gevonden uitkomsten ook niet op andere wijze verklaard kunnen worden. Een tweetal alternatieve verklaringen zouden kunnen worden aangevoerd voor de hierboven gepresenteerde gegevens. De eerste richt zich op de effecten van selectieve opkomst, en houdt in dat de terugloop in electorale steun voor protestpartijen het gevolg zou kunnen zijn van een mogelijk geringere opkomst bij de Europese verkiezing van degenen die eerder op deze partijen stemden. Hoewel een dergelijke tegenwerping niet aan de hand van de gegevens van de uitslagen valt te onderzoeken, kan er toch wel iets over worden gezegd. Deze verklaring is niet in staat om de achteruitgang (zelfs in absolute stemmentallen, als gekeken wordt naar steeds dezelfde gemeenten) te verklaren die optreedt tussen gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen, terwijl bij de laatste de opkomst juist hoger ligt dan bij de eerste. Wel zou mogelijk het verlies in

stemmen voor protestpartijen tussen gemeenteraads- en Europese verkiezingen met selectief niet-opkomen in verband gebracht kunnen worden, aangezien de opkomst bij de laatste zo'n 13% lager lag dan bij de eerste. Om een dergelijke alternatieve verklaring te toetsen volstaan uitslagen niet, maar dienen enquêtegegevens te worden gebruikt. Een analyse van de op Nederland betrekking hebbende gegevens uit het Europees Kiezersonderzoek 1994 laat echter zien dat de teruggang van CD en SP niet kan worden verklaard uit selectief niet-opkomen.⁷

Een tweede mogelijke alternatieve verklaring voor de beschreven verschillen in uitslagen tussen de drie verkiezingen in 1994 is dat de voorkeuren van de kiezers voor partijen tussen maart, mei en juni zijn veranderd, en dat deze verkiezingen daarom verschillende uitslagen te zien geven. Het probleem met deze alternatieve verklaring is dat zij zelf niet kan worden gefalsificeerd en daarom geen relevante tegenwerping is tegen de hier gepresenteerde wél-falsificeerbare maar niet gefalsificeerde hypothesen. Toch kan een tweetal overwegingen tegen deze alternatieve 'verklaring' worden aangevoerd.⁸

Ten eerste het verschijnsel dat empirisch is gebleken dat de politieke voorkeur van kiezers niet tot een enkele partij beperkt is maar meer partijen omvat, waarbij deze voorkeuren redelijk stabiel zijn. De implicatie hiervan is dat uit veranderingen in verkiezingsuitslagen niet zonder meer kan worden geconcludeerd dat de voorkeuren van kiezers zijn veranderd - zeker niet wanneer het om een tijdsverloop van slechts enkele maanden gaat, zoals hier het geval is. In de in dit artikel geformuleerde hypothesen wordt dan ook niet over voorkeuren gesproken, maar over de strategische mogelijkheden van verschillende contexten en hun gevolgen voor gedrag, niet voor voorkeuren. Ten tweede geldt dat in de analyse van deze voorkeuren die meer partijen betreffen, gebleken is dat strategische overwegingen - die vooral te maken hebben met de machtspositie van partijen - inderdaad in belangrijke mate meespelen in de overwegingen en het gedrag van kiezers. Om deze beide redenen is deze tweede alternatieve verklaring niet plausibel, nog los van het reeds genoemde bezwaar dat zij niet falsificeerbaar is.

5. Slot

De gevonden resultaten geven zowel aanleiding tot zorg als tot geruststelling. De geruststelling kan worden geput uit het verschijnsel dat kiezers zich kennelijk vooral tot protestgedrag laten verleiden bij tweederangs verkiezingen, en dat zij zich bij veel belangrijker eersterangs verkiezingen verantwoordelijker gedragen. De zorg echter vloeit voort uit de extrapolatie van de gegevens voor het beperkte aantal gemeenten waar CD en SP aan de gemeenteraadsverkiezingen meededen, in samenhang met de stemmen die zij in alle andere gemeenten bij Tweede-Kamerverkiezingen verkregen. Als de CD in mei ruim 96.000 stemmen krijgt in de 43 gemeenten waar zij in maart ruim 159.000 stemmen behaalde, en als zij in het hele land in mei ruim

220.000 stemmen behaalt, hoeveel zou zij dan hebben behaald als zij in alle gemeentelijke verkiezingen had meegedaan? Het is duidelijk dat het aantal stemmen dat CD en SP in maart behaalden vooral beperkt is gebleven doordat zij in slechts weinig gemeenten meededen. En al zijn veel van deze stemmen dan proteststemmen die mogelijk niet kunnen worden uitgelegd als daadwerkelijke steun voor deze partijen, dat neemt niet weg dat zij daadwerkelijk bijdragen aan (lokale) politieke constellaties die extremisme kunnen helpen legitimeren. De val waarin kiezers bij zogenaamde tweederangs verkiezingen worden gelokt is dat hun enerzijds wordt voorgespiegeld dat er (vrijwel) niets op het spel staat - zodat proteststemmen op vrijblijvende wijze kunnen worden afgegeven - en dat zij anderzijds worden geconfronteerd met de toch weer niet geheel vrijblijvende gevolgen van dergelijke proteststemmen - in termen van gemeenteraadszetels en mogelijke legitimering van politiek extremisme.

noten

1. Het begrip tweederangs verkiezing (*second-order election*) is oorspronkelijk geïntroduceerd door Reif; zie K. Reif en H. Schmitt, 'Nine second-order elections', in: *European Journal of Political Research*, 8 (1980), 3-44; en K. Reif, *Ten European Elections*, Aldershot, 1984. Dat Europese verkiezingen tweederangs verkiezingen zijn is door velen betoogd; voor Nederland door met name C. van der Eijk en E.V. Oppenhuis, 'Turnout and second-order effects in the European elections of June 1989. Evidence from the Netherlands', in: *Acta Politica*, 25 (1990), 67-94; E.V. Oppenhuis, *Voting behavior in the European Community. A comparative analysis of turnout and party choice*, Amsterdam (verschijnt najaar 1995); en C. van der Eijk en M.N. Franklin, *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics at the Dawn of Union*, Ann Arbor (verschijnt zomer 1995). Dat provinciale verkiezingen ook tweederangs zijn is aangetoond door C. van der Eijk, I. van Geest, P. Kramer en L. Tiddens, *Verkiezingen zonder mandaat. Politieke communicatie en provinciale verkiezingen*, Den Haag, 1992.

2. Een dergelijke constructie is in principe mogelijk, omdat er sterke samenhangen blijken te bestaan tussen het aantal stemmen dat landelijke partijen bij verschillende verkiezingen behalen. Zij vereist natuurlijk wel dat men er van uitgaat dat gemeentelijke verkiezingen niets anders dan een landelijk patroon van verschuivingen laten zien.

3. Vergelijking van het resultaat van een bepaalde partij in de drie verkiezingen van 1994 kan ook in deze werkwijze nog worden bemoeilijkt door verschillen in het overige aanbod aan partijen. Voor de hieronder te rapporteren vergelijkingen is nagegaan of dat soort verschillen een verklaring zou kunnen leveren voor de veranderingen in electorale steun voor de partijen, waarvoor deze vergelijkingen worden gemaakt. Een dergelijke check leidt niet tot wezenlijk andere uitkomsten of interpretaties dan in dit artikel ver-

meld.

4. Reif en Schmitt, *op.cit.*

5. E.V. Oppenhuis, C. van der Eijk en M.N. Franklin, 'The Party Context: Domestic Consequences of European Elections', in: Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*

6. *Ibidem.*

7. Voor een verslag van deze analyses zie Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*, hoofdstuk 18. De methode die is gehanteerd om het effect van een mogelijk selectieve opkomst te onderzoeken, is eerder ook gebruikt door Van der Eijk en Oppenhuis, *op.cit.*

8. Beide zijn gebaseerd op een aantal onderling samenhangende publikaties; zie C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), 192-204; E.V. Oppenhuis, 'The Netherlands: Small Party Evolution', in: Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*; J.N. Tillie, *Party Utility and Voting Behavior*, Amsterdam (verschijnt in 1995); en Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*